

**İDİL ÇEVRESİNDE, ÇUVAŞLAR VE TATARLAR
ARASINDA***
(Macar Bilimler Akademisi'nin Mayıs ayı 25. oturumunda okundu.)

GYULA MÉSZÁROS**
(ÇEV. HÜSEYİN ŞEVKET ÇAĞATAY ÇAPRAZ***)

Yakın bir zamanda Çuvaşlar ve Tatarlar arasından döndüm. Orta İdil çevresini, Kazan ve Simbir bölgelerini, geçmiş zamandan, atalardan kalan ve gündün güne kaybolan Çuvaş dilini, geleneklerini araştırarak, eski hatıraları, gelenekleri kaydederek dolaştım.

Uluslararası Orta ve Doğu Asya Cemiyeti-Macar Komisyonu'nun [Nemzetközi Közép- és Kelet-ázsiai Tarsaság Magyar Bizottsága] görevlendirmesiyle mümkün mertebe geniş çaplı bir sözlük malzemesini derlemenin yanında, yoğun bir şekilde Çuvaş dili ve etnografya çalışmalarıyla meşgul olmak için Çuvaş dilinin konuşulduğu bölgeyi gezdim. Yolculum esnasında karşılaştığım durumlar ve bunların yarattığı bilimsel menfaatler nedeniyle çalışmalarımı Kazan Tatarlarının diline ve geleneklerine doğru yaymam kaçınılmaz hale geldi. Tatarların ve Çuvaşların akraba halk olmalarının yanı sıra, yüzlerce yıldan beri süre gelen birlikte yaşamın ve temasların her iki halkın diline ve kültürüne damgasını vurduğu, tam da bu nedenle çoğu zaman birinin diğerinin anlaşılmasında kilit rolü oynadığı daha iyi anlaşılmaktadır.

Araştırmanın başlangıcında, 1906 güzünde ilk olarak Orta İdil gezisine yönelik ön çalışmalar yapmak amacıyla Kazan'a gittim. Burada halk ile ana

* Yazının Macarca orijinali *Csuvasok és Tatárok Között A Volga-Vidéken* başlığı ile *Ethnographia*, S. 19, ss. 227-238, Budapeşte 1908'de yayımlanmıştır.

** 28 Mart 1883 yılında doğan Gyula Mészáros, 1904 ve 1906 arasında Türkçe öğrenimi için İstanbul'da bulundu. 1906'dan itibaren, bir buçuk yıl boyunca İdil civarındaki Çuvaş ve Tatarların folklorik özelliklerini inceledi. 1909 senesinde Tatarca üzerine kaleme aldığı doktora tezi kabul edildi. 1909 ve 1915 arasında Macar Millî Müzesi'nde [Magyar Nemzeti Múzeum] çalıştı. 1916'dan 1932'ye kadar İstanbul ve Ankara'da üniversite hocalığı yaptı. Bu tarihten sonra akademik çalışmalarına yurdunda devam etmiş, 1951'de Amerika'ya yerleşmiştir. Başlıca eserleri: *Csuvas Népköltési Gyűjtemény* [Çuvaş Halk Şiiri Derlemeleri], Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1909. *Török Költők* [Türk Şairleri], Franklin Társulat, Budapest, 1910. *Magna Ungaria: A Baskír-Magyar*

*** Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Lüleburgaz Meslek Yüksek Okulu, e-posta: çagataycapraz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7727-0728

(Yazının Geliş Tarihi: 21.05.2019, Yazının Kabul Tarihi: 23.06.2019)

dilinde konuşmak ve aralarına karışabilmek için zamanımı Çuvaşça, Tatarca ve Rusça öğrenerek geçirdim. 1907 yılında ilkbaharda yollar az da olsa açılır açılmaz ön çalışma mekânını yani Kazan'ı, halkı kendi kaynağında aramak ve artık onlar arasında bir yıl kadar kalmak üzere terk ettim.

İlk olarak ilave Tatar araştırmalarımı daha sonra da halk şiiri ve folklor derlemelerimi tamamlamak istediğimden Kazan'a 75 verst uzaklıkta, kuzeydoğu yönüne düşen Tüben Korşa adlı Tatar köyüne vardım. Bir buçuk ay bu bölgede kaldım ve aralıksız çalışmayla oldukça zengin bir halk şiiri ve batıl inançlar derlemesini bir araya getirdim. Kendi dilinde konuştuğunuz taktirde Tatar insanı gerçekten konuşkan ve dost eğilimli. Her türlü çekinceye uzak, çok defa davete dahi ihtiyaç duymadan, sadece meraktan bana geldiler. Kendilerinden sorduğum her şeyi anlattılar. Masalları, türküleri ve efsaneleri dinledim. Sıra bütün bunları kaydetmeye geldiğinde kalem ve kâğıt karşısında itirazda bulunmadılar. Çuvaşlarda ise halk içine kapanık olduğundan küçük verilerin alınmasında ya da halk şiiri kaydında çok defa binlerce desise ortaya çıktı.

Tatar derlemelerinin bitmesinden sonra Kazan üzerinden, İdil'den geçerek sonunda Çuvaş bölgesine, Simbir Vilayeti'nin kuzey tarafına, Tayba Teuşeva adlı köye ulaştım. Bu köy, yaklaşık olarak Güney Çuvaş (Anatri) dil alanının ortasında yer almaktadır. Doğu Hıristiyanlığı 30-40 yıl önce kabul ettiklerinden orijinal yapıyı çok daha iyi muhafaza etmişlerdir. Yaşlılar eski Çuvaş Tanrısından hala ayrılmak istememektedir. Kuzey (Viryal) bölgesine kıyasla bu bölgenin dili eski özelliklerini en zengin şekilde korumuş, böylece edebî dil de gelişmiştir. Tayba yanındaki Koşki'den olan Çuvaş reformcu İvan Yakovlev, doğduğu yerin, yani Koski ve Tayba çevrelerinin diyalektini edebî dil olarak işlemiştir. En temiz Çuvaşlığa bu bölgede rastlandığından başarılı bir başlangıç olarak değerlendirilmelidir. Rus kültürü tesirini coğrafyada fazla hissettirememiş, halk ata yadigarlarını, yaşlıların geleneklerini en sadık biçimde korumuştur. Kuzeydeki dağlık ve ormanlık Kazan Vilayeti'ndeki Viryallere göre buradaki Çuvaşların tabiatı da başkaydı.

Güney Çuvaş dil alanı, yeşil ekinli tarlaların, otlakların uzandığı düz ve ovalık bir yerdir. Ayrıca küçük, ahşaptan yapılmış evlerden oluşan köylere ve kayın ormanlarına rastlanmaktadır. Sıcak, yakıcı güneş, yani doğu halklarının en eski putu sığağını serbestçe yaymaktadır. Sonsuza uzanan düz boşluklar saf ve temiz ufuk, halkın ruhunu da kendine benzetmektedir: Dürüst, temiz, samimi.

Küçük tepelerden ve derelerin kenarlarından kurbanların sunulduğu iyi ve kötü ruhlar henüz tükenmedi. Çünkü halkın ruhunda henüz yeni dinin gücü kök salmamış. Dahası halk, Tek Çuvaş Tanrısı "Turi"ya ak at ya da ak koç sunup, "al basmış yüzleri ve tatlı dilleriyle" ondan hayır duası ve sağlık isteme geleneğini, iyiliği, temiz kalpliliği; Rus papazının haraç toplamadığı, henüz *samagon* içmedikleri, kısacası âri medeniyetin henüz onları ele geçirmediği yakın dönemdeki eski hatıralarını muhafaza etmiştir. Güney Çuvaş insanı eski zamanlara büyük özlem duymaktadır. Buradaki nüfusun büyük bir çoğunluğu

artık Hıristiyan olsa da eski pagan kurban sunma törenleri hala takip edilebilmektedir.

En güzel türküler bu bölgede ortaya çıkar. Güney Çuvaşların türkü söylemeyi seven yapıları da meşhurdur. İş ve eğlence esnasında sürekli ve her zaman farklı türküler söylüyorlar. Çuvaşların küçücük, dört dizelik türküleri bitmek bilmez. Küçük bir düşünce, isabetli bir benzetme, bir kızın bakışı Çuvaş insanının ruhunda türkü haline gelir. Şiirin ölçüsü Türk manilerine benzerlik göstermektedir:

Bülbül olup türkü söylerim,
Evinizin önünde bahçe olsa.
Ruhumun yarısını kesip [sana] veririm,
Cansız yaşamak mümkün olsa.

Tertemiz bir zarafet duygusu ve tertemiz bir melodi görülmektedir. İhtiyarlarının bu türkünün kökü hakkında anlattıkları efsane aklıma geldi:

...çok eskiden insanlar türkü söylemeyi bilmiyordu. Fakat ırmakların ve göllerin kıyısındaki saz yapraklarını rüzgâr sallayıp, onları birbirine vurduğunda çıkan hışırtıları dinlerlerdi.

Viş viş viş
Çi çi çi

Böyleydi saz yapraklarının hışırtısı. İnsanlar ondan sesleri öğrendiler ve buradan türkü ortaya çıktı...

Çuvaş dili ve Çuvaş türküsünün müziği sanki bir saz yaprağı hışırtısı gibi yumuşak ve yine bir o kadar basit. Yine de bozkırdaki ılık esinti göl kıyısındaki sazlığı sallarken oluşan saz yapraklarının hışırtısı gibi bir ruh barındırır.

Özellikle ilkbaharda ve yazın başında, henüz hasat işleri başlamamışken halk türküler söylemektedir. Güneş battıktan sonra delikanlılar ve kızlar her gün köy sokağında toplanıp, daire oluşturur ve geceye kadar, hatta geceden sonra bile türkü söyler. Ancak bu gelenek sadece burada, Tayapa çevresinde alışkanlık halinde devam etmektedir; başka yerlerde terk edilmiştir. Artık tahılın ve yemliğin ambarda olduğu, dışarıda işlerin azaldığı kışın ise ballı Çuvaş birasının yanında, iplikhanede türkü tekrar ortaya çıkar. Bira türküleri aralarında en güzelleridir. Arkadaş ya da akrabalar toplanıp, büyük kaplarda çavdar birası pişirir, varsa içine bal da eklerler. Ardından tatlı içecek yanında türkülü, tatlı dil zuhur eder:

Uçup gidiyor ak kuğu,
Beyaz yulaf serpsen de durmaz.
Hayat ve güzel keyifler geride kaldı,
Bakır sandığa koysan dönmez.

Tatlı biranın mahmurluğu ruhtan daha acı sesleri de cezbetmektedir. Sokakta türküler daha neşeli, fakat içki yanında hüzün ve çoğu defa hayat felsefesi de ifadesini bulmaktadır.

Hele hele defin türküleri! Bunları da birayla birlikte ölüm yemeğinde söylemektedirler; büyük bir kadimlik ve bir o kadar şiir güzelliği barındırırlar.

Aklaşan bir renk içinde şafak yükseliyor,
Ak çadır açsan da durmaz.
Kızıl güneş doğuyor kızarıp,
Kızıl çadır kursan da durmaz.
Artık hayat geçiyor, hayat geçiyor,
Altın, gümüş versen de durmaz.

Eski olan her şey yok olduğundan artık bu türküler de varlığını yitirmektedir. Araştırmacıların mümkün olan her şeyi zamanında toplayabilmeleri ve kâğıda yazılabilecek her şeyi kaydetmeleri için çok acele etmesi gerekmektedir.

Tayba ve çevresindeki komşu köyleri, Suryaga Irmağı civarındaki Çuvaş meskenlerini dolaşarak büyük bir derleme çalışması yaptım. Halk şiirinin bütün dallarına yayılan bir derlemeden sonra, artık sözlük konusunda her şey yolundayken daha güneye, Anatri bölgesindeki hala tamamen pagan Çuvaş köyü olan Ulhaş'a gitmeye karar verdim.

Artık böyle pagan bölgeleri gittikçe seyrekleşse de Rus Misyoner Derneği buraları sanki unutmuş gibi. Müslüman Tatarlar ve eski dinli Ruslar arasındaki bu küçük adacıklar var olma mücadelesini sürdürmektedir. Fakat neticede daha güçlü olan Rus Tanrısı kazanacak.

Aslında Çuvaşlar Hristiyanlaşmaya çok eski dönemlerde başlamadı. En yaşlı Çuvaş, şu anda hepsi Hristiyan olan bölgenin pagan dönemini hatırlamaktadır. İktidar bundan 50-60 yıl önce halkı fark etti. Rus memurlar ve Hristiyan papazlar köyleri gezip, evlerinin ötesindeki ormanlara kaçmayı başaramayanların hepsini zorla Hristiyanlaştırdı. Köyün ortasına büyük bir tekne koydular ve onları vaftiz suyuna batırdılar, onlara Rus adları verdikten sonra dini yayma işi tamamlanmıştı. Diğer köyler de sırayla aynı sonu paylaştı. Ancak Çuvaşların büyük kısmı Rus adları altında bile pagan kaldı. Çünkü yeni din adamları halkın dilini anlamıyor, Çuvaşlar ise Rusça bilmiyordu. Tanrının sözü beklenildiği kadar etkili olmadı.

Yaklaşık 60 yıl önce Ulhaş'ta cereyan eden Rus yayılması buradaki paganları da tehlikeli şekilde tehdit etti. Rus görevli onları vaftiz etmek için gelmişti. Nüfusun bir bölümü komşu Tatar köyelerine kaçtı, bir bölümü ise Ruslara karşı silahlı mücadele verdi. Efsaneye göre halk Rus çarına elçi göndererek atalarının dininde yaşamak için izin istemiştir. Söylendiğine göre çar onları affetmiş ve Ulhaş bugüne kadar pagan köyü olarak kalmıştır. Bu dönemden kalan zorla Hristiyanlaştırma ve çarın bağışlamasına dair şikâyet türküleri vardır:

Alaca domuzu kestiler,

Göğsünü sofraya başına koydular.
'Yiyin' dediler, yemedim,
Bıçak dayadılar boğazıma.
Bize karşı saldırdı Rus hâkim,
Nenelerinizin dedelerinizin dinini terk edin diye.
Padişaha şükür,
Dedemiz ve ninemiz bizi, eski dinle yetiştirdi.

Fakat dedelerin ve ninelerin dini artık bozulmaktadır. Çünkü eski dedeler ve nineler ölmüş, yeni kuşak ise her gün yeni bir şeyler unutmaktadır. Daha tembel olanları kurban sunumundaki duaları da istemeye istemeye yapmaktadır. Kiremetleri¹ de, yani Çuvaş eski dininin cinlerini de aldatmaktadırlar; onlara küçük beden figürleri kurban ediyorlar. Daha eskiden at, koç ya da bazı kümes hayvanlarını kurban ediyorlardı. Fakat eski güçlü ve olağanüstü Kiremet de kocadı artık. Kimilerinin sadece küçük birer cini kalmıştır ki onları da aldatmak mümkündür.

Dolayısıyla bundan sonraki amacım tabii olarak bilim için kaydedilebilecek her şeyi büyük bir titizlikle derlemeye, mevcut öğeleri bilim için kâğıda dökmeye gayret etmektir. Bazen uzun ayrıntılı araştırmalar beni sadece eski kurban düzeninin dualarına ulaştırdı. Artık yaşlılar da geçmişi unutmaya başlamıştı.

–Kim bilir eski pagan dualarını!

Artık Çuvaş ihtiyarları böyle cevap vermektedir.

Burada da artık kaybolmak üzere olan eski hatıraları, bütün Çuvaş pagan sistemini, inançlarını, kurbanlarını ve halkın bazı batıl inançlarını not ettim. Yöre aynı zamanda eski üfürükçü ve büyücü ilmini de muhafaza etmektedir. Haftalarca üfürükçü ve büyücülerle birlikte çalıştım. Ağızlarından farklı hastalıklara karşı okunan sağaltma dualarını, büyülü başka sırları ve halk ruhunu en iyi şekilde yansıtan ürünleri kaydettim.

Bir aydan fazla süren buradaki ikametimin ardından zengin derlemeler ve kayıtlarla Ulhaş'tan ayrıldım. Bütün güney Çuvaş dil alanını ve Kazan'ı boydan boya geçerek Vıryal bölgesine varmak amacıyla kuzeye doğru döndüm. Küçük, yavaş adımlı rahvan Çuvaş atlarıyla yola koyuldum. Ovalar, ormanlar ve köyler üzerinden kuzeye, Kazan vilayetine doğru gittik. Artık sınıra ulaşmıştık. Yol yorgunluğunu biraz atmak ve Anatri bölgesinin en kuzey köylerinde biraz derleme yapmak için burada birkaç gün durdum.

Yöredekiler romanlara yaraşır bir sevimlilikle de karşılaştım. Nedense halk arasında bana karşı şüphe uydurulduğundan, açık göz Rus makamı bir devrimci, halk isyancısıymışım gibi beni tutukladı. Bu tip insanlara Rusya'da çokça

¹ Kiremet, Çuvaş halk inanışlarında kötü ruhların yaşadığına inanılan ve ziyaret edilen yerler. Andras Rona-Tas, "Chuvash Religion", *The Encyclopedia of Religion*, C. III, Ed. Mircae Eliade, Macmillan, New York, s. 498. [Çevirmenin notu.]

rastlanır ve nihayetinde insanın başının derde girmesi için şüphe dışında fazla bir şeye ihtiyaç yoktur.

Durduğum köyün adı Vişpürt'tü. Diğerleri gibi fakir bir Çuvaş yuvasıdır. Sakinleri soygunculuk, at hırsızlığı ve haydutluklarıyla meşhurdur. Bu nedenle tetikte kalmak suretiyle halk içinden birkaç kişiyi davet ettim ve ev sahibimden diğer meraklıları ve ilgilileri göndermesini istedim. Artık köy halkı hakkımda konuşmaya başlamıştı: Hayret edilecek bir adam bu yabancı. Çuvaşça, Tatarca, hatta Rusça da konuşuyor. Çok fazla kitabı, kâğıdı ve büyük bir haritası var. Bir iki kişi dışında başkasını da davet etmiyor; ancak bunlarla da saatlerce konuşuyor. Olsa olsa halkı kıskırtmak isteyen biri, bir devrimci ya da Japon casusu olabilir.

Büyük ihtimalle yakındaki polis merkezine ihbar ettiklerinden gece ilerleyen saatlerde kapıma vurmaya başladılar. Çuvaşça kimin geldiğini sorduğumda kapıya daha da güçlü vurmaya başladılar. Kapıya dayanmışlar, güçlü bir şekilde ve tek bir söz söylemeden abanıyorlardı. Hırsız olduklarını düşündüm. Mumu yakıp toplu tabancayı elime aldım ve kararlı bir şekilde kapıya doğru adım attım. Hiçbir soru sormaksızın ilk şüpheli kişiye doğrudan ateş etmeye karar verdim. Rusya'da adet böyle.

Kapıyı ittim ve silahı içeri girmeye çalışan polis memurunun göğsüne doğrulttum. Beti benzi atmış şekilde geriye doğru sendeledi. Silahlarınızı çekin diye arkasında duran polisler bağırды. Süngülerini çekip odama daldılar. Ben ise bir elimde mum diğerinde ise tabanca ile önlerinde duruyordum. Bir şüpheli hareketle birimiz yitip gidecektik.

Beni tutup silahı elimden aldılar. Bütün odayı aramalarına rağmen maalesef bende ne bir silah ne de bir bomba bulmuşlardı. Sadece masamda elle yazılmış bir not durmaktaydı. Önceden masamda bıraktığım bu kâğıttan başka, yerde ve peykelerin altında yayılmış belgeler de bulunmaktaydı. Elbette itiraz ettim. Ne var ki Rusya da böyle şeyler netice vermiyor. Her ne pahasına olursa olsun haklı olduğumu kanıtlamak istemekteydim. Ne var ki polis çavuşunun böyle bir meselede yetkisi yoktu. Yakalama emrini kendisine komutanı vermiş, kendisi sadece beni götürmeye gelmişti.

Eşyalarımı, her şeyimi son parçasına kadar toplayıp, arabaya yüklediler ve beni başka bir arabaya bindirdiler. Yanımda çavuş, çevremde at sırtında çekilmiş silahlarıyla polisler. Polis merkezine doğru yola çıktık. Neyse ki, sadece dört beş verst uzaklıktaydı. Komutan bizi beklemekteydi. Birbirimize kendimizi tanıttık. Bana belgelerimi göstermemi emretti. Rus dışişleri bakanlığının açık mektubunu çıkarıp önüne koydum. Okudu, elbette içinden:

“...Gyula Mészáros Bey'in görevini gerçekleştirmek amacıyla temas kurduğu yerel makamlardan ve bağlı oldukları idarelerden, inceleme gezisinde, araştırma yerinde ve dönüşünde hedefine mümkün olduğu kadar başarıyla ulaşması uğruna gereken her şeyin yapılması hususunda yardımcı olunması talep edilmektedir...”

Okudu, sonra tekrar okudu. Utanarak geceki ziyaretleri için özür diledi ve bu macerayı unutmamı istedi. Bana sıcak bir ev sahipliği gösterdi. Giderken kendi arabasını önerdi ve askerlerini kapı önüne saygı duruşuna dizdi.

Evime geri döndüm. Ertesi gün yaz dönemi çalışmalarından sonra biraz dinlenmek ve zorlu kış yolculuğuna hazırlanmak için Kazan'a doğru yola çıktım. Zira o zamanlar Rusya'da hava sonbaharın sonuna yaklaşmaktaydı; birkaç hafta sonra İdil'in yüzeyi donacak ve kar fırtınası başlayacaktı.

Çeboksarı'ya, Kazan vilayetinin kuzeydoğu bölümüne son gemiyle çıkabilmek ve buradan hareket edip bütün Kuzey Çuvaş (Viryal) dil bölgesini gezmek amacıyla aceleyle hareket ettim. Burası kuzeydeki Simbir Vilayeti'nden tamamen farklı bir yerdir, ayrıca söz konusu farklılık yöre Çuvaşlarında da baskın şekilde görülmektedir.

Yöre dağlar ve tepelerle kaplı olup, bunları da meşe ya da kayın ormanları örter. Sık ormanlar günümüz itibarıyla biraz zayıflamıştır. Zira vaktiyle çevreyi sadece balta girmemiş ormanlar örtmekteydi. Ormanın derinliklerinde, sağda solda gizlenmiş Çuvaş köyleri bulunmaktadır. Birbirinden uzak köylerde yaşayan insanlar birbirleriyle nadiren temasa geçer. Zira halk ormanın korkunç olduğuna ve içinde binlerce kâbusun gezdiğine inanmaktadır. Bu nedenle köyden ormanın derinliklerine inmeye pek yanaşmamışlardır. Kaldı ki Çuvaşlar, son derece korkak tabiatlı, hatta adeta korkaklık örneğidirler. Aslında ormandan ziyade ormanın gürültüsünden, hışırtısından, gıcirtısından, rüzgârın savurduğu ağaç yaprakları ve dallarından korkmaktadırlar. Elbette biz bu seslere rüzgârın sebep olduğunu bilmekteyiz. Fakat onların inancına göre bu hışırtılar ve mistik gürültü, ancak bir hayalet, saf kötülük dolu bir ruhun ağlaması, iç çekmesi, fısıldaması olabilir. Allah vermeye ki insan onlara cevap versin. Çünkü ansızın karşısına hortlak çıkabilir ve insanın ağızından dişlerini çıkarıp yiyebilir. Hatta diğer eliyle insanı sürekli gıdıklar. Bu arşuridir.²

Mezarlıklar ve kiremet yani cinlerin ağaçları da bu ormanlarda bulunmaktadır. Aslında korku ve mistisizmin karışımı ile Çuvaş insanının ruhunun ormanların dünyasını içselleştirmesi şaşırtıcı bir durum değildir. Mevcut durumun sonucu olarak da köyler ve insanların birbirleriyle teması azalmıştır. Nihayetinde ağız özellikleri öylesine yalıtılmış bir şekilde muhafaza edilmiştir ki, neredeyse her bir köyün dilinde bir ayrılma ve değişiklik göze çarpmaktadır. Bu bakımdan yöre, dil araştırmacıları için klasik bir yapı sergilemektedir.

² Arşuri, Çuvaş halk inanışlarının önemli bir varlığı olarak karşımıza çıkar. Arşuri kelimesinin "ar" (erkek) ve "şuri" (yarım) sözcüklerinin birleşmesiyle oluştuğu düşünülmektedir. Çuvaşlar arasında arşuri olarak adlandırılan bu mitolojik varlığın, diğer Türk boyları arasında da benzerleri bulunmaktadır. Başkurtların "yarımtık", Tatarların "şürelî", Kazakların "kuldırğış", Türkistanlıların "gulyabani" ve birçok Türk boyunun yaygın olarak "al", "albasti" ya da "al karısı" dediği varlığın özellikleri, arşurinin özellikleri ile paralellik göstermektedir. Bülent Bayram, "Abdullah Tukay'ın Şürelî Mihail Fedorov'un Arşuri Manzumeleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatları Dergisi*, S. 32, s. 44. [Çevirmenin notu.]

Çeboksarı bölgesinden başlayarak, Sura Irmağı'na ve Kozmademyansk bölgesinin batı sınırına kadar uzanan; Vambukassi, Pısık Karaçora, Cander ve Poskirt'ti içine alan ve türlü farklılıkları barındıran tüm dil adacıklarını dolaştım. Gezdiğim irili ufaklı bir yağın köy arasında bunlar ana istasyonlarım idiler.

Zamanı ağız araştırmaları yaparak, kelime ve farklı halk şiiri malzemelerini derleyerek geçirdim. Kozmodemyansk bölgesinde, Çuvaş dil alanının en kuzey sınırına kadar, yani Çuvaş ve Mari köylerinin artık birbirleriyle kesiştiği, iki dilin artık birbirini karşılıklı olarak etkilemeye başladığı ve renkli dil karışımlarının olduğu yere kadar ulaştım. Az çok duraklamak suretiyle buradan güney doğuya, Yadin (Yetirne) bölgesinin sonuna kadar gittim. Lakin araştırmam için ziyadesiyle az yeni malzemeye ulaşabildim.

Kuzey ve güney Çuvaş dil bölgelerini birbirinden ayıran Sivilsk bölgesindeki “Çuttey” havalisinde araştırmalarımı tamamladım. Aylarca süren uzun kış yolculuğu nedeniyle artık bitkin düşmüştüm. İnsanın çok uzak mesafeleri, -20, -25 derece soğukta, günler boyunca kızak üstünde kat etmesi ve bu esnada güçlü kar fırtınalarına karşı mücadele etmesi gerekmektedir. Kuzey rüzgârı karlı yolları süpürdüğü ve muazzam fırtınaların yamaçlarda ve ak tarlalarda dans ettiği an, gerçek bir mahşer zamanıdır. Çuvaşlar şeytanın bu büyük fırtınanın içinde dolaştığını ve kendi halkını ziyafete götürdüğünü düşünmektedir. Kime rastlarsa artık onun sonu gelmiş demektir. Kış yollarının kenarında, karın üzerine devrilip donmuş atları, hayvanları çok defa gördüm. Etrafında kanlı ayak izlerini bırakan kurtlar, donmuş leşleri kemirmektedir. Bu kar fırtınası kaç kim bilir kaç insanı yutmuştur? İşte bu şeytanın ziyafetidir.

Köyler, kirli ve harapdır. İnsan duman altında kalmış ağaç kulübeli arasında kendine zorlukla dinlenecek bir yer bulabilmektedir. Oturulan evlerin büyük bir bölümü “kara ev” denilen, Viryal bölgesindeki bacasız yapılarıdır. Bütün evi kaplayan ocağın dumanı kapıdan ya da pencereden, kendine nereden yol bulursa dışarı süzülür. Duman gözlerini yakmasın diye insan sadece yere çömelerek bu evlerde barınabilir.

Kuzey Çuvaşlarının şüpheli ve korkak tavırları araştırmacının işini oldukça zora sokmaktadır. Çok defa binlerce hile, entrika ve yalan ile konuşmaları mümkün olmaktadır. Araştırmacının halkın güvenini kazanabilmesi için topluluğun bütün hassasiyetini öğrenmesi gerekmektedir. Aksi halde elleri boş dönecektir.

Kuzey ve güney ağızlarının en temel bölgelerini gezdiğimde artık sıra Simbir ve Simbir'in meşhur Çuvaş okulunu ziyaret etmeye gelmişti. Enstitü öğrencileri, Ufa ve Samara ile birlikte sömürgeler de dahil tüm Çuvaş dil bölgelerini temsil etmektedir. Mümkün olursa Ufa Çuvaşlarına gitme amacı güttüğüm beni daha çok Ufa ilgilendirmekteydi. Gösterdiğim çabaların ve kişisel tecrübelerimin sonucu şöyleydi: Ufa ve Samara Çuvaşlarının dili, İdil'in sağ kıyısına düşen ana bölge dilinden hiçbir şekilde ayrılmamaktadır. Bu durum büyük ihtimalle Çuvaşların ancak Pugaçev İsyanı'ndan sonra İdil'in sol kıyısına göç etmeye

başlamalarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla tarihi 100-120 yıldan daha fazla geriye gitmeyen bir hadise söz konusudur. Neticede doğudaki yeni sömürge bölgelerindeki dil ve gelenekler ana bölgeyle olan aynılığını sürdürmüştür.

Simbir’de Çuvaş dili ve etnografyası incelemelerini bitirdim, böylece görevim de son bulmaktaydı. Eve dönüş yolculuğuna hazırlandım. Kazan’da bıraktığım el yazmalarımı aldım ve bu yeni yılın şubatının son günlerinde Macaristan’a döndüm.

*

Derlenen dil malzemelerinden burada kısaca söz edip, Çuvaş ve Tatar incelemelerimin detayları hakkında ayrıca açıklama yapacağım.

Çuvaş leksikal derlemem bütün ağızları kapsamakta, ayrıca ağızların sınıflandırılması ve küçük varyasyonları hakkında bilgi vermektedir. Çuvaş dilinin sözlük çalışmalarına, Zolotnisky (*Kornevoy Çuvaşsko-Ruskiy Slovar*, Kazan 1875) sözlüğünün verilerine kesin fonetik işaretlemeler ekleyerek yeniden yazmakla başladım. Ardından kelimeleri, diyalektleri de dikkate almak suretiyle anlamsal gruplara ayırdım. Keşif yolculuğumun temel amacı ve en önemli vazifesi olması bakımından bu meseleye büyük özen gösterdim.

Çuvaş halk edebiyatı derlemesi, halk ruhunun her türlü ürününü, daha kesin bir ifadeyle 507 *deyim*, 224 *bilmece* ve 787 *halk türküsünü* içermektedir.

Türküler sadece lirik özelliklidir. Bugün artık epik şiirlerin Çuvaş halk şiirinde hiçbir izine rastlanamamaktadır. Ancak söz konusu öge elbette bir zamanlar mevcuttu. Vaktiyle Kazan’ın işgali hakkında “Hosan Turtsa İlni Yurri” adlı uzun bir şiirin olduğunu farklı çevrelerdeki yaşlılardan duydum. Fakat bugün artık bunu kimse bilmemektedir. Muhtemelen, Kazan Tatar Hanlığı’nın son savaşları ve düşmesi hakkındaki en yaygın manzumedir. Kazan Hanlığı’nın onlara garanti ettiği daha bağımsız hayatlarını Rus işgalinin ardından kaybetmeleri nedeniyle şiir, Çuvaş halkının hayatında yaşlı ve büyük bir olayı yansıtmaktadır. Tsivilsk ve Buva çevrelerinde dinlediğim efsaneler muhtemelen daha eski ve meşhur bir epik manzumenin parçalarıdır.

Bir varyant şu şekildedir: “...Rus ordusu Kazan’ı işgal ettiği zaman Tatar hanı, Rus çarından son arzusunun yerine getirilmesi için izin istedi. Rızasını da aldı. Tatar padişahı bu mescide çıktı, kendisiyle beraber kopuzunu da getirdi ve mescidin balkonundan türküyü çalmaya başladı. Han, acıklı, üzücü bir melodiye başlamıştı, kopuzun sözü bütün orduların ruhuna işledi. Melodiyi duyan Tatar ve Rus askerleri aynı şekilde diz çöküp ağlamaya başladı. Han, yeni bir melodiye başladı, daha neşeli bir ezgiyle artık bütün askerler dans ediyordu. Üçüncü seferle yine yeni bir melodiye başladı ve melodiyi duyan herkes tekrar diz çökerek ağlamaya başladı, hıçkırıklarını tutamadılar. Ardından han kopuzunu mescidin duvarına vurarak parçaladı. Kendisi o anda kuğuya döndü ve mescidin çatısından güneye doğru, uzaklara, “sütlü göl” kıyısına uçtu. Torunları hala oradan Kazan’a,

hanlığının şehrine geri dönmek ve sonra şehirden Rus çarını kovmak arzusuyla yaşamaktadır. (Şin Elpuş-Sivilsk).

Yukarıdaki satırlar Kazan'ın işgaline dair unutulmuş bir türkünün sanki kapanış akortları gibidir.

Buva bölgesindeki Kivçege'de duyduğum bir başka efsane de önceki parçalara benzemektedir:

“...Kazan'ın işgalinden sonra Tatar padişahı, imparatorluğu kaybettiğini görünce Kazan camisine çıktı. Pek çok kitap içinde en meşhur büyü kitabını aradı ve sonra bir kuş suretinde ağlayarak onunla uzak güneye, Türk topraklarına doğru uçtu. O öleli çok oldu; fakat torunları hala orada yaşar ve Kazan'a geri dönmeyi isterler.”

Han mescidinde bugün bile hala pek çok büyü kitabı bulunmaktadır. Ancak kapalı şekilde muhafaza ederler ve hiç kimseyi caminin içine bırakmazlar. Kazan'ın işgali dönemine dair bu tür efsanelerin sadece parçaları kaldı, muhtemelen hepsi bir zamanların unutulmuş epik manzume mozaığının birer parçasıdır.

Çuvaş lirik türküleri konuları ve içerikleri bakımından farklı sınıflara ayrılmaktadır. Halay türküleri ve düğün türküleri ile bira, asker, iplikçi, ölüm yemeği, oruç, paskalya, Noel ve çocuk türküleri. Çuvaşlar genellikle türkücü ruhlu insanlardır; lakin gerçek ve en güzel türkülerin mekânı yine Anatri Çuvaş dil bölgesi, özellikle de Buva çevresidir. Artık Viryallarda lirik ürünler unutulmaya yüz tutmuştur. Çoğunlukla metin olmaksızın mırıldanır ya da söylerler. Metni olanların ise içinde dinamizm ve duygu pek mevcut değildir. Orijinalliklerinin yanı sıra bira türküleri ve ölü yemeği türküleri en ilginç olanlarıdır. Ballı biranın sarhoşluğu, definin yası, hayatın neşesi ve ölümün gölgesi Çuvaş halkının ruhundan sıcaklık hissinin, ayrılık acısının, naif samimiyyetin ve hayat bilgeliğinin en yoğun hissedildiği sesleri cezbetmektedir.

Halk şiirinin *takmak* adı verilen bir düğün ve çocuk tekerlemeleri türü daha vardır ki, güzellikleri ve zariflikleri nedeniyle bunlar belki de Çuvaş halk şiirinde en önde gelen yeri işgal etmektedir. Bunlar arasından da derlemeler yapmış bulunmaktayım; en hakikilerine pagan bölgelerinde rastlanmaktadır.

Çuvaşlarda çok zengin bir masal varlığı mevcuttur. Farklı bölgelerden toplayarak elliye yakın uzunlu kısısalı masalı bir araya getirdim. Aralarında kahramanlık, keloğlan ve hayvan masalları bulunmaktadır. İçerikleri, kahraman karakterleri, masal hayvanları ve bunlar gibi birçok durum dikkate alındığında, Çuvaş ve Tatar masalları arasında şaşırtıcı bir benzerlik hatta aynılık göze çarpmaktadır.

Macar masal dünyasıyla da dikkat çekici bir bağ gözlemlenmektedir. Çeşitli yönlerden uyuşan birçok özellik arasında en dikkat çekicisi olarak şunu hatırlatmam uygun olacaktır: Kral Mátyás'ın efsanevi karakterine dair iki küçük

Macar öyküsüne uyum gösteren iki masal buldum. İçlerinden birisi Itcze Czinkotai tarihine irtibat sağlamaktadır. Burada benzer içerikli Çuvaş masalının Macarca tercümesini vermekteyim:

...bir hükümdar bir gün rahibini yanına çağırdı ve ona şöyle söyledi.

–Sana üç soru soracağım. Eğer kırk gün içinde onları cevaplayamazsan seni asacağım. İlk soru: Bulut yerden ne kadar uzaktadır? İkinci soru: Hükümdarın değeri nedir? Üçüncü soru: Benim düşüncem ne?

Rahibin kafası düşünmekten çatlarsa da sorulardan birine dahi yanıt bulamaz.

Bir pazar günü kilisenin ayin çanı çalar, rahip beklense de gelmez. Rahip yardımcısı nerede olduğunu ve ne yaptığını öğrenmek için gider, yanına varır. Masasının yanında, başını iki elinin arasına almış oturmaktadır. Yardımcı derdinin ne olduğunu sorar. Sonra hükümdarın kendisine “Bulut yerden ne kadar uzakta, padişahın değeri ne kadar ve hükümdarın düşüncesi ne?” sorularını sorduğunu söyler.

–Eğer bunlara kırk gün içinde cevap veremezsem asacağımı söyledi.

–Bunu dert etme, der rahibin yardımcısı. Üçüne de senin yerine cevap vereceğim, şimdi elbiseni ver giyineyim ki, hükümdar benim rahip olduğuma inansın.

Rahip elbisesini giyer ve padişaha gelir.

–Eee üç soruya cevap buldun mu? diye sorar hükümdar.

–Buldum, der rahip yardımcısı.

–O zaman bulut ne kadar uzakta?

–Yetmiş verst.

–Bu mümkün değil, der hükümdar.

–Eğer inanmıyorsan o zaman kendin ölç ondan sonra kimin doğru olduğunu görürüz.

–Tamam tamam inanıyorum. Fakat ikinci soruyu görelim “Hükümdar ne kadar eder?”

–29 Akçe.

–Niçin sadece 29 akçe?

–Çünkü İsa’yı 30 akçeye sattılar. O Tanrıydı. Eğer tanrı 30 akçe ediyorsa o zaman hükümdar ancak 29 akçe eder.

–Buraya kadar iyisin rahip, o zaman şimdi ne düşündüğümü söyle.

Rahip yardımcısı elbisesini çıkardı, başından külahını aldı.

–Sen rahiple konuştuğunu düşünüyorsun. Hâlbuki ben sadece yardımcısıyım.

Hikâye, Itze Czinkotai hakkındaki Kral Mátyás anekdotunun tıpkısının aynısıdır. Bu ikisinin kökenini araştırmak ilginç olurdu. Acaba gerçekten de Kral Mátyás anlatısı doğruya doğru yol mu aldı? Yoksa çok eskiden, Türk-Tatar halklarıyla ortak yaşam sürdürdüğümüz devirde zuhur eden ve daha sonra Macar kralının efsanevî karakterine bağlanan bir anekdotla mı karşı karşıyayız? Her durumda, her iki halk edebiyatı ürününde de rahibe, rahip yardımcısına (ya da Macarlarda Katolik kilise yardımcısı) ve İsa'nın 30 akçe ettiği bilgisine rastlanmaktadır. Tüm bunlar kuşkusuz yeni bir kaynağı işaret etmektedir. Titiz bir şekilde anekdotun kökenine, mitsel kadimliğine inmek gerekmektedir.

Derlediğim Çuvaş halk edebiyatının malzemesinin en kıymetli bölümlerini, eski dinle ve halk inanışlarıyla ilgili metinler oluşturmaktadır. Ayrı bir istekle, bu konunun araştırılmasıyla yıllar önce Osmanlı'da da meşgul oldum. Sonra İdil çevresindeki Kazan Tatarlarında ve Çuvaşlarda meseleyi ele almaya devam ettim. Eski inancın düşünsel karakterlerini, efsaneleri, göksel varlıkları, tabiat fenomenlerini, hayvan ve bulutlar hakkındaki inanç ve gelenekleri derledim. Pagan kurbanları, bayramların sistemini ve sırasını, duaları elbette orijinal metinlerle tasvir ettim. Ölüm, defin, yas törenleri, ahiret hayatı ve bunlarla ilgili halk inanışları ve adetler bu derlemenin bir başka bölümünü oluşturmaktadır. Üfürükçülük ve büyücülüğe de titiz bir şekilde eğildim. Farklı yöntemlerle bir alay üfürükçüyü, bilgilerini göstermeleri için ikna etmem mümkün olmuştu. Onların ağzından 100'e yakın büyü sözünü ve büyü dualarını kaydettim. Kehanette bulunma ve rüya yorumları ile ilgili bölümler, Çuvaş eski dini konusundaki derlemelerimin tamamlayıcı kısmını oluşturmaktadır.

Çuvaşların inanç dünyaları ile doğru yanlış, şimdiye kadar başta Zolotnilsky ve Magnitsky olmak üzere Rus bilim adamları ilgilendi. Fakat o kadar systemsiz incelemeler ortaya koydular ki, Çuvaş eski dininin esasları hakkındaki en basit bir düşünceyi dahi bunlar temelinde aydınlatamamaktayız. Hatta diğerlerine kıyasla –bunu söyleyeyim– Magnitsky, *Materalı K Obyosneniyu Storay Çuvaşskoy Veri* adlı kitabında, farklı irili ufaklı, iyi ve kötü ruhları, yerli kiremetleri, hatta hastalıkların mistik nitelikli adlandırmalarını dahi ayrı bir tanrı yerine koyarak 87 Çuvaş tanrısından bahsetmekte ve bunun temelinde elbette Çuvaş halkının eski dininin çok tanrılı olduğunu iddia etmektedir.

Hâlbuki bugün de olduğu gibi pagan Çuvaşların dini tıpkı İslam'daki gibi, çok katı bir Tektanrıcılıktır. Çuvaş “tek Tanrı”sı sunulan kurbanı sahiplenerek başka bir Tanrı'ya kendi yanında tahammül edemez. İnsanlar bütün dualarında ona yalvarır. Öte yandan Çuvaş halkının eski dini dikkatle incelendiğinde, Türk halklarının eski şaman inançlarının bütün unsurlarının takip edilebildiği görülecektir.

Ayrıca İslam'ın tesiri neticesinde şaman dininin tamamen tektanrıcılığa yoğrulduğunu da fark etmekteyiz. Kazan Tatar inançlarıyla karşılaştırıldığında, Müslüman Kazan Tatarlarının halk inanışlarında bulunmayan eski Arap-İslam

unsurlarının ve Arap dinî terimlerinin Çuvaş eski inancında bulunması daha da ilginç bir durumdur. Arap dini ve kültürü muhtemelen kardeşleri olan İdil Kazan Tatarlarından önce onlara tesir etmiştir. Derlemelerin bilimsel inşası safhasında bütün bunlardan ayrıca bahsetme olanağım olacak.

Kazan Tatar halk edebiyatı derlemelerimle ilgili olarak çok kısa şekilde, verilerin sayısını ve sınıflandırmayı burada vermek isterim: 272 atasözü, 74 bilmece, 390 türkü, 12 (epik içerikli) türkü, 36 masal, 5 fıkra.

Bunun dışında Tatar batıl inançlarıyla da meşgul oldum. Farklı bölgelerden derleyerek tıpkı yukarıda, Çuvaş eski dininde olduğu gibi konuyu, aynı düzende ve taslakta ele aldım. Eski paganlık dönemi kurbanlarının kalıntılarıyla ve dualarıyla Simbir Müslüman Tatarlarında da karşılaştım ki, bunlar hakkında bugüne kadar bir bilgimiz yoktu. Bunların ziyadesiyle silik izlerini Rus araştırmacılar Kresin Tatarlarında tespit edebilmişlerdir. Çok sayıda kelimeyi, hatta bütün Tatar sözlük malzemesini derleme imkânım oldu.

Bunun dışında seyahatim sırasında yeni bir Tatar dil adacığın da rastlayınca araştırmalarımı farklı dil bölgelerine yayarak, Çuvaş dillerinden kelime kayıtları hazırlayıp, metin yazma fırsatını kaçırmadım.

Macar Bilimler Akademisi'ne [Magyar Tudományos Akadémia] Çuvaş ülkesi araştırmalarım ve onların neticeleri hakkında bu satırlarda bilgi vermiş olmayı dilemekteyim. Bilimler Akademisi 1000 kronla çalışmamın masraflarının karşılanmasına destek oldu. Destekleri için burada kendilerine teşekkür ediyorum. Aynı zamanda Çuvaş ülkesi araştırmalarımın sonuçlanması için bir buçuk yıl süren maddî ve manevî desteğinden ötürü Uluslararası Orta ve Doğu Asya Derneği Macar Komisyonu'na [Nemzetközi Közép- és Kelet-ázsiai Társaság Magyar Bizottsága] da teşekkür ederim. Doğu Rusya'da bilimsel çabalarımı destekleyenleri, iyi niyet gösterenleri ve uzun süren, yorucu yolculuk esnasında yurdu, evi ve iyi arkadaşları desteklemeye gayret edenleri burada şükranla anmaktayım.